

Helyzetkép a börtönkönyvtárakról

Bevezetés

Az idei Ünnepi Könyvhéten vette kezdetét az „olvasás éve” hazánkban. Hogy az olvasás milyen fontos szerepet tölt be a büntetés-végrehajtási intézetek életében, az még a külvilág előtt is közismert, de mégsem árt röviden összefoglalni annak a fogvatartottakra gyakorolt hatásait.

Az olvasás a szocializáció egyik fontos eszköze. Az irodalmi művek megismerése rendkívül fontos a büntetés-végrehajtási intézetek zárt világában, hiszen az olvasásnak egyik legfontosabb funkciója a művelődés, a lélek csiszolása, formálása, valamint az elítélt pszichés átsegítése a beilleszkedés kezdeti nehézségein és a büntetés elviselésében.

Az olvasás révén jut hozzá az egyén a gyakorlati életviteléhez, foglalkozásához és elemi kulturális tájékozottságához szükséges ismeretekhez. Éppen ezért súlyos gondot jelent az egyre jobban terjedő funkcionális analfabétizmus, szélesedik azoknak a köre, akiknél az olvasás és az írás képessége kellő gyakorlás híján elszárad, és a már megszerzett tudás, olvasottság gyakorlatilag használhatatlanná válik. A büntetés-végrehajtási intézetekben egyrészt fennáll a veszélye annak, hogy a funkcionális analfabétizmus tovább növekszik, másrészt azonban fennáll a lehetősége annak is, hogy az olvasási igény felkeltésével és állandó fenntartásával fokról-fokra leküzdjék azt.

Végül, de nem utolsósorban fontos szerepe van az olvasásnak a kikapcsolódásban. A börtön zárt, monoton világa pszichés ellensúlyozásának, és ezzel együtt az egészséges lelki egyensúly fenntartásának egyik legjobb eszköze a szórakoztató olvasmányok nyújtotta kikapcsolódás.

A büntetés-végrehajtási intézetekben történő olvasásnak hagyományosan a börtönkönyvtárak nyújtanak megfelelő lehetőséget. Börtönkönyvtárak világszerte mindenütt működnek, természetesen az adott ország politikai és gazdasági fejlettségének megfelelő szinten. A különböző országokban általánosan elfogadott nézet, hogy a könyvek, az olvasás pozitív szerepet játszanak a fogvatartottak életében, annak ellenére, hogy legtöbbször iskolázottsága alacsony, és olyan környezetből jöttek, ahol az olvasás egyáltalán nem volt természetes igény. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy feltehetően nagyon kevés elítélt volt tagja valamilyen könyvtárnak a civil életben. Az intézmény jellegéből adódik, hogy a közkönyvtárak nem tudják elérni ezeket a rétegeket, tehát magában a börtönben kell kialakítani azt a speciális gyűjteményt, amely a fogvatartottak heterogén összetételének minden szempontból megfelel.

Az ENSZ által kiadott Minimum irányelvek a fogvatartottak kezeléséről 40. pontja kimondja: „Minden intézetben létre kell hozni a fogvatartottak valamennyi kategóriája számára rendeltetett olyan könyvtárat, amelynek állományában szórakoztató és ismeretterjesztő művek egyaránt találhatóak, és a fogvatartottakat ösztönözni kell arra, hogy azt minél gyakrabban igénybe vegyék”.

Az IFLA (Könyvtáros Egyesületek és Intézmények Nemzetközi Szövetsége) megállapítása szerint a fogvatartottak ugyanúgy jogosultak arra, hogy olvasnivalóhoz jussanak, mint arra, hogy sportolhassanak vagy tudásukat valamely képzési formában fejlesszék. Az új magyar könyvtári törvény, amely ugyan elsősorban a nyilvános könyvtárakra vonatkozik, így fogalmaz: „...biztosítani kell az állampolgároknak a könyvtári dokumentumokhoz, információkhoz való szabad hozzáférés jogát”. Alapelveiben leszögezi, hogy ez a jog megilleti a magyar állampolgárokat és a Magyarországon tartózkodó külföldi személyeket, nemre, korra, világnézetre, nemzetiségi, etnikai, vallási, nyelvi és társadalmi helyzet szerinti hovatartozásra való tekintet nélkül.

Visszatérve a börtönkönyvtárak művelődési feladataira: a szakirodalom szerint a használónak két csoportjára különös figyelmet kell fordítani a börtönökben az állomány kialakítása során. Egyrészt: viszonylag nagy számban vannak a börtönökben olvasási zavarral küszködők, vagy olyanok, akik nem gyakorlott olvasók. Az ilyen használók számára az egyszerű, gazdagon illusztrált könyvek a vonzóak.

Rövid történeti visszatekintés

Noha a börtönkönyvtárak létesítése érdekében Eötvös József már a reformkorban szót emelt, az első magyarországi börtönkönyvtár alapítása Réső Ensel Sándor nevéhez fűződik.

„Hazánkban, a hatvanas években, midőn a hármas megyének Pest-Solt-Pilis ügyésze voltam, észrevevén az akkor még lánczot csörgető raboskodóknak olvasásvágyát, 50 db könyvadománnyal alapítottam meg az első börtönkönyvtárat a központban. Később külföldön a fegyházi reform terén szerzett tapasztalataim után az ily könyvtárakat, mint javítóeszközöket üdvösnék ismervén fel, gyűjtést rendeztem, amely 2820 könyv beküldését eredményezte, amelyhez én 944 kötetet járultam, részben saját műveimből, részben könyvtáramból” – írja visszaemlékezésében.

Réső Ensel kezdeményezését követően az Igazságügyi Minisztérium, de még inkább 1874-es megalakulásától a Magyarországi Rabsegélyző Egylet karolta fel a börtönkönyvtárak ügyét. György Aladár könyvtár-statisztikai művében (Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben) harminchárom börtönkönyvtárat említ. Mindenütt feltünteti a kötetszámokat, ami egyes helyeken a százat sem érte el, viszont máshol ezres tételű könyvtár állt rendelkezésre (Munkácson 3206, Lipótvárott 3118 kötet).

Feltételezhetjük, hogy néhol a börtönkönyvtár felállítására csupán „representatív” célokat szolgált, s a fogvatartottak nem is vehették igénybe a könyvtárat. Tóth Mór királyi ügyész 1874-ben ezt írta: „A börtönkönyvtárak felállítása csak azért, hogy névleg létezzenek, csakis elhibázott, káros hatással lenne a rabokra nézve”. A börtönkönyvtárak századvégi állapotáról K. Nagy Sándor így tudósított a Jogtudományi Közlönyben:

„Volt alkalmam tapasztalni, hogy némely rabkönyvtár milyen – hogy úgy mondjam – rendszer nélkül van összealkotva. Egy rakás könyv, amelynek névsorából nem tűnik és nem is tűnhet ki semmiféle irány vagy cél, sőt nem is lehet kivenni belőle még azt az olvasóközönséget sem, amelynek szánva van.”

Szóllósy Oszkárnak a múlt század harmincas éveiben írott kézikönyve (Magyar börtönügy. A büntetések és biztonsági intézkedések végrehajtása) szerint az országos büntetőintézetekben

a tanítók látták el a könyvtárosi feladatokat. A könyvek szétosztása a fogvatartottak között henként történt oly módon, hogy a tanító összeíratta az osztályvezető örökkel az olvasni kívánók neveit és a kívánt könyveket, ezt a jegyzéket köröztette a lelkészek között, s ha azok kifogást nem tettek, kiadta a könyveket szétosztásra az öröknek.

Hosszú évtizedek „csipkerózsika” álmát követően a mai értelemben vett „közművelődési” börtönkönyvtárak felállítása és fejlesztése a nyolcvanas évek elején-közepén történt meg, amikor az 1979. évi 11. tvr. bevezetését követően a büntetés-végrehajtás egésze a korábbinál kedvezőbb anyagi feltételek közé került. (Ekkor készült el az új nevelési koncepció, amely a korábbinál reálisabban jelölte meg a fogvatartottak nevelésének céljait.) A fogvatartotti könyvtárak fejlesztése az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központja (röviden OSZK KMK) módszertani segítségével zajlott le. A mai börtönkönyvtárakban található könyvmennyiség nagy részének beszerzése is ekkor történt.

Anyagi okokból azonban nem valósult meg az a terv, hogy az országos intézetekben függetlenített, főfoglalkozású, felsőfokú végzettséggel rendelkező könyvtárost alkalmazzanak.

A rendszerváltoztatástól napjainkig

A rendszerváltoztatás és azt követő néhány év ellentmondásos helyzetet teremtett a fogvatartotti könyvtárak helyzetében. Az ideológiai keretek teljes eltűnése az „olvasás szabadságát” eredményezte, ugyanakkor a csekély, nem növekvő beszerzési keretek a könyv- és folyóiratárak fokozatos növekedésével egyetemben egyre kevésbé tették lehetővé az új könyvek beszerzését és sajtótermékek előfizetését. E stagnáláshoz közvetett módon, úgy vélem, hozzájárult a nevelői szerep időleges elbizonytalanodása is. Ezzel együtt jelentkeztek olyan tapasztalatok is, hogy a fogvatartottak – mint lehetséges könyvtárháználók – műveltségi színvonala és olvasás iránti igénye csökkent, bekövetkezni látszott azok a közművelődést érintő kedvezőtlen tendenciák, amelyekről ország-, illetve világszerte történtek híradások.

Ugyanakkor pozitív fejleménynek tekinthető, hogy 1990 után az egyházi karitatív szervezetekkel kialakult tartalmas munkakapcsolat nemcsak az intézeteken belüli közművelődést, lelki és szellemi gondozást, a szabadulás utáni beilleszkedést segítette, hanem a börtönkönyvtárak nagy számú ajándékkönyvvel, vallásos kiadvánnyal gyarapodtak. A civil szervezetek is sokat tettek az intézetek könyvekkel való ellátása terén.

Pl. a „Cigányház – Romano Kher” Egyesület a büntetés-végrehajtással kötött kulturális együttműködés keretében jelentős számú cigány-tárgyú könyvet juttatott el az intézetekhez.

A kilencvenes évek közepétől a beszerzési keretek lassabb majd erőteljesebb növekedésének lehattunk tanúi, bár előfordult, hogy – a tervezést akadályozva – a keretek évente jelentősen ingadoztak. Mára az adottságok, az anyagi, személyi és egyéb feltételek különbözősége nem csak eltérő fejlettségű büntetés-végrehajtási intézeteket, hanem eltérő színvonalú könyvtárakat is eredményezett. Mindenesetre elmondható, hogy – a tömegkommunikációs eszközök folyamatos térhódítása ellenére – a könyvtárak szolgáltatásai iránti érdeklődés nem csökkent.

Általános tapasztalat, hogy a fogvatartottak érdeklődése ugyanolyan széles, mint a nagyközönségé, következésképp a könyvek és más médiumok ugyanolyan széles és színvonalas választékát kell nyújtani a börtönkönyvtáraknak is, mint ami a közkönyvtárakban megtalálható.

Az e kívánalmaknak való megfelelés a mai magyar börtönviszonyok között nagyon nehéz, úgyszólván lehetetlen, hiszen a könyvtárral foglalkozó nevelőnek figyelmét – kevés kivételtől eltekintve – más területre is kell koncentrálnia. E „figyelem”- illetve munkamegosztást tekintve az „előzetes házak” nevelőinek még kedvezőtlenebb a helyzete a „letöltő házakban” dolgozó kollegáiknál. A fogvatartottak könyvtári taggá, olvasóvá válásához a körülmények az országos intézetekben minden szempontból kedvezőbbek.

A könyvtári tevékenység olyan szakismereteket követel, s – nem utolsósorban – olyan anyagi felelősséggel jár, amely – hosszabb távon – a könyvtárosi munkakörnek a kulturális nevelői feladatkörből történő fokozatos „leválasztását” teszi szükségessé. Csak szakképzett, a munkaidejének java részében a könyvtári munkával foglalkozó könyvtárostól várhatjuk el, például, hogy eredményes kapcsolatot tartson fel más könyvtárakkal, könyvtári szolgáltatásokkal. Ugyanakkor természetes, hogy a könyvtárnak „ezer szállal” kell kötődnie az intézeti munka, ezen belül a közművelődési és a szabadidős tevékenységek egészéhez. A könyvtáros – mint erre élő példákat is tudunk – egy adott intézet közművelődési tevékenységének „motorjává” is válhat.

Börtönkönyvtárak a kiadványok tükrében

A Büntetés-végrehajtási Szakkönyvtár, illetve elődje a Nevelői Szakkönyvtár sorozat többször is foglalkozott a börtönkönyvtárak témájával.

A sorozat 1982/2. száma a büntetés-végrehajtási intézetekben folyó könyvtári munkához szolgált hosszú ideig segédletül. Az 1984/1. szám, a „Könyv és nevelés” című kötet elsősorban a biblioterápiával kapcsolatos tanulmányokat közölte. Az 1990/4. szám, amely az Európa Tanács által létrehozott Börtönművelődési Szakértők Különbizottságának zárójelentését adta közre, szintén tartalmazott börtönkönyvtári vonatkozásokat.

A Könyvtáros Egyesületek és Intézmények Nemzetközi Szövetsége (IFLA) „Könyvtárak a hátrányos helyzetűek számára” Szekciójának Börtönkönyvtári Munkacsoportja által megfogalmazott Irányelvek a börtönkönyvtárak számára című kiadvány fordítását a Büntetés-végrehajtási Szakkönyvtár 1997/1. száma tette közzé. Ugyanebben az évben jelent meg Székely Ervinné: Útmutató a Büntetés-végrehajtási intézetek könyvtárainak munkájához című módszertani segédlete (BV. Szakkönyvtár 1997/3.). Ma ez a kiadvány látja el azt a „kézikönyv” szerepet, amelyet korábban a büntetés-végrehajtási intézetek közművelődési munkája című kötet töltött be.

Körkérdés 2001 nyarán

A könyvtárak jelenlegi helyzetének, problematikájának nem teljes körű bemutatására, csupán érzékeltetésére 2001 nyarán jelen dolgozat szerzője körkérdést intézet hét hazai intézet: a Budapesti Fegyház és Börtön, a Fiataorkorúak Büntetés-végrehajtási Intézete, a Fővárosi Büntetés-végrehajtási Intézet, a Heves Megyei Büntetés-végrehajtási Intézet, a Kalocsai Fegyház és

Börtön, a Pálhalmi Országos Büntetés-végrehajtási Intézet és a Szegedi Fegyház és Börtön illetékes szakembereihez.

A kérdések az intézet könyvtárájának nagyságára, a könyvtár éves beszerzési keretére, a beiratkozott, illetve a gyakori könyvtárhasználók százalékarányára, a legkeresettebb könyvek fajtáira, a legfontosabb problémákra és javaslatokra vonatkoztak.

Az intézeti könyvek számát tekintve a megkérdezett intézetek közül, de mondhatni, országos viszonylatban is a legnagyobb állománnyal Pálhalma és a Fővárosi Bv. Intézet rendelkezik, ahol a három-három alegység illetve objektum könyvtári helyiségeiben összesen mintegy 30 ezer kötet található. A Budapesti Fegyház és Börtön két objektuma együtt véve, illetve Szeged egyaránt kb. 22 ezer, Tököl és Kalocsa kb. 10-10, Eger pedig 5-6 ezer könyvtári egységgel rendelkezik.

A fenti imponáló adatok sajnos nem feledtethetik azt aényt, hogy a selejtezések ellenére a könyvtári állomány egy jelentős hányada majd mindenütt elavult, az új könyvek aránya viszonylag csekély. Megjegyzendő viszont az öröndetes tény, hogy a hagyományosnak nevezhető audio- és videokazettákon kívül a CD-lemezek is megjelentek a könyvtárak (pl. Tököl, Eger) kínálatában.

A megkérdezett intézeti könyvtárak éves állománygyarapítási kerete 30 és 300 ezer forint között mozog, ami – figyelembe véve a jelenlegi könyvárakat, illetve azt, hogy a könyvek ára az inflációnál jóval nagyobb mértékben növekszik – alacsony összegnek tekinthető. Szerencsére a pályázatokon való részvétel általánossá kezd válni intézeti szinten is. Az elmúlt években a sikeres pályázók közé tartozott pl. a Fiatalkorúak Bv. Intézete – a megkérdezettek kivül – a Balassagyarmati, illetve a Sátoraljaújhegyi Fegyház és Börtön. Nemrégiben több helyütt (pl. a Budapesti Fegyház és Börtönben, Egerben és Szegeden) a Magyar Nemzeti Etnikumi Kisebbségi Közalapítványtól 50–100 ezer Ft-ot nyertek el cigány témájú könyvek beszerzésére.

A beiratkozott olvasók aránya az aktuális fogvatartotti létszám mintegy 30–50%-át teszi ki általában, s a rendszeres könyvtárhasználók aránya is 20 és 40% között mozog a megkérdezett intézetekben. Ezek a hosszú évek óta kedvező – nem csökkenő – adatok alátámasztják azt aényt, hogy a könyvtárhasználat, az olvasás a fogvatartottak szabadidejének továbbra is egyik legfontosabb szegmensét jelenti.

Az olvasók által keresett könyvtípusok tekintetében nagyon változatos a kép. A könnyebb fajsúlyú ún. szórakoztató irodalom válfajainak (krimi, „szerelmes regény” stb.) kedvelése általánosan mondható, ugyanakkor nagy az érdeklődés az ismeretterjesztő- és szakkönyvek valamint a lexikonok, enciklopédiák iránt is. Sokan keresik – főként a nehezen, lassan olvasók és a fiatalok – a mesés könyveket, a női olvasók körében nagyon kedveltek a verseskötetek.

Nemcsak a fogvatartotti populáció összetétele, hanem az adott intézetben kialakult oktatási-képzési formák nagyban befolyásolják az olvasási szokásokat. Így például Kalocsán az alapismereti iskolába, a Budapesti Fegyház és Börtönben a gimnáziumba járók közül sokan keresnek tanulmányaikhoz kötelező, illetve kiegészítő irodalmat.

Szinte mindegyik megkérdezett intézet fogvatartotti könyvtára rendelkezik valamiféle specialitással, folytat valamilyen előremutató kezdeményezést. Szegeden például – ahol közismerten jók az adottságok – külön olvasótermet, sőt a személyi állomány részére intézeti szakkönyvtárat is kialakítottak, jól funkcionálnak az alegységi kiskönyvtárak is.

Egerben az elítélt nők helyzetüknél fogva – hiszen az ő körletükbe ékelődik be a könyvtár – sűrűn használhatják a könyvtárt, de az előzetesek folyamatos könyvcseréje is megoldott. A Fővárosi Bv. Intézet Nagy Ignác utcai objektumára ez ugyanúgy jellemző, s a Venyige utcában is, ahol szép új könyvtárhelyiséget állítottak fel, beindult a könyvcseré. Tökölön nagy hangsúlyt helyeznek a fiatalok elítéltek könyvtári ellátására, gyakoriak a könyvtári foglalkozások. Kalocsán, ahol a könyvtárhasználók a fogvatartottak 2/3-át teszik ki, az általános iskolán kívül a gyógyító-nevelő csoport működése is növeli a könyvtárlátogatások gyakoriságát. Az intézetek között kooperációra is akad példa: Szeged nemrégiben német nyelvű könyveket kapott Sopronkőhidától.

Az alacsony beszerzési kereteken túl, amely általános probléma, többen megemlítették a kölcsönzött könyvek nyomom követésének nehézségeit. A gyakori szállítások következtében a könyvek „visszaszerezhetősége” sokszor megoldhatatlan. A leterhelt könyvtáros nem mindig tudja az időigényes kártérítési eljárás lefolytatását választani. A Budapesti Fegyház és Börtön „B” objektumában merült fel, hogy jó lenne számítógépet használni a könyvtári feldolgozó munkához. Pálhalmán jelentkezett, de nyilván másutt is létező probléma: a hatályos jogszabályok hiánya. Általánosan igaz, hogy a fogvatartottak egyre nagyobb számban keresik a jogszabályokat.

Összefoglalás

A börtönkönyvtárak bármilyen távú fejlődéséhez-fejlesztéséhez a szükséges anyagi keretek stabil megléte elengedhetetlen. A pályázatokon való sikeres részvétel a pénzforrások jó kiegészítője lehet. A börtönkönyvtári munka továbbfejlesztése érdekében nem mondhatunk le további szakképzett könyvtárosok alkalmazásáról.

Mind a „külső” – megyei, városi stb. könyvtárakat érintő – kapcsolatkeresés, mind a „belső” – az országos parancsnoksággal és a többi intézettel zajló – kooperáció számos olyan, eddig kiaknázatlan lehetőséget rejt magában, amely a szakmai segítségkérésről/adástól kezdve, a fölös könyvek átvételén/átadásán túl, a közös rendezvényekig terjedhet.

A börtönkönyvtári munka során az ún. hátrányos helyzetű olvasókra, akik igencsak nagy számmal vannak jelen intézeteinkben, az eddiginél több időt, energiát szükséges fordítani. Törekedni kell arra, a könyvvállomány tükrözze a börtönpopuláció nálunk is egyre tarkább összetételét. A kézikönyvtárak – nem kölcsönözhető – anyagát meg kell újítani, különös tekintettel a jogszabálygyűjteményekre. S hogy ne mindig könyvekről szóljon az írás: legalább egy-két színvonalas napilap és egy-két folyóirat előfizetését biztosítani kellene intézeteinkben.

A börtönkönyvtárak technikai fejlesztése, szövegszerkesztésre, nyilvántartások vezetésére, adatbázisok kezelésére, CD-ROM olvasására alkalmas számítógépek alkalmazása előbb-utóbb megkerülhetetlen feladattá válik.

Fejes Imre írta a nyolcvanas években: „A magyar büntetés-végrehajtás változatos története során kevés stabil elemmel találkozunk, eszmék, nézetek, gyakorlati megoldások széles köre volt életben és halt el – a könyvekkel azonban mindvégig együtt élt a börtön”. E dolgozat írója biztos abban, hogy ezután sem lesz másképpen: a jövőben a fogvatartottak életében ugyanolyan fontos szerepet fog betölteni a könyv, az olvasás, mint a múltban vagy a jelenben.

Deák Ferenc István